

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ. НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ

УДК316.26 (438.32)

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ У 60–70-ті рр. ХХ ст.: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЛЬВОВА

Т. Д. Лапан

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
tetianalap@yahoo.com*

Розкрито особливості становлення і розвитку вітчизняної соціологічної науки у 60–70-ті рр. ХХ століття. Висвітлено діяльність трьох соціологічних центрів, які діяли на той час у м. Львові. Додатковим фокусом аналізу є дослідження західноукраїнського села за період 1939–1970 років, проведеного відділом конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук Львівського державного університету імені Івана Франка.

Ключові слова: інституціоналізація, масові опитування, промислова соціологія, соціологія студентства, соціологія села.

Аналіз розвитку вітчизняної соціологічної науки показує, через яку гостру боротьбу і конфлікти вона пробивала собі дорогу в життя, завойовуючи науковий авторитет та вплив у державі та суспільстві. Без зайвого перебільшення можна сказати, що жодна галузь суспільного знання не зазнала подібних «ходінь по муках», особливо це стосується радянського періоду, коли у другій половині ХХ століття відбувалося її становлення як самостійної наукової дисципліни.

Життєві труднощі спонукають до їхнього всестороннього осмислення та висновків. На наш погляд, усі майбутні покоління вітчизняних соціологів повинні знати і пам'ятати про історичні уроки та долі старших колег.

Сучасні українські соціологи стверджують про неможливість розвитку соціології в Радянському Союзі. У наукових статтях і монографіях акцентовано на тому, що наука про суспільство не може розвиватися у суспільстві недемократичному. Ставлення дослідників до соціології радянського періоду здебільшого негативне, критичне або ж, у кращому випадку, нейтральне. Чимало соціологів вважає, що теоретико-методологічних напрацювань, які б заслуговували на увагу в соціології радянського періоду, не було. Але чи дає це право сучасним дослідникам викреслювати цей період із контексту розвитку історії вітчизняної соціології як цілковито безнадійний, не вартий уваги. Можливо, не амнезія радянського періоду, а раціональна історична реконструкція важлива сьогодні. Спробуємо проаналізувати ті незначні здобутки української соціології зазначеного періоду, які, на нашу думку, важливі.

Розвиток української соціології упродовж ХХ століття був суперечливим і неоднозначним. Україна перебувала у складі СРСР, що не могло не позначитися на розвитку вітчизняної соціології. Це пов'язано, без сумніву, з об'єктивними умовами, за яких розвивалася наука у країні. Як зазначає Н. Черниш, «соціологію радянського періоду можна вважати однією з найвідсталіших наук і в Україні, і загалом в СРСР... Український соціолог В. Степаненко додає, що становище соціології в радянській Україні було ще гіршим, ніж в СРСР загалом, оскільки в ній панував жорстокіший, консервативніший політичний та ідеологічний режим, який відверто демонстрував антипатію до соціології» [1, с. 116–117]. Напевно, є підстави говорити про недостатній рівень розвитку радянської соціології. Незважаючи на такий «науковий песимізм», у цій статті хочемо зацентрувати увагу на процесі «відродження» інституціоналізації соціології в радянський період у Львові. Саме на прикладі одного з міст Західної України можна простежити цікаві факти щодо «співпраці» радянської влади і соціологів. Без сумніву, соціологія була потрібним джерелом інформації про суспільство для радянської номенклатури. Однак важливими соціологічними даними оперували лише на владному рівні. Соціологічні опитування радянського періоду засвідчують цілком протилежні дані від тих, які згодом, після цензурування, містили аналітичні монографії та статті. Унаслідок опитувань соціологи одержували реальні дані про радянське суспільство, однак «компетентні структури» перетворювали їх на потрібні для радянського партійного керівництва й утвердження певної ідеології у тому ж таки соціумі. Спробуємо підтвердити цю думку аналізом діяльності декількох соціологічних центрів у радянському Львові.

Про діяльність соціологічних інституцій радянського періоду в Україні відомостей, на жаль, мало. На сторінках українських журналів є лише поодинокі згадки про радянську соціологію [2]. Немає чіткості навіть у назвах соціологічних структур і відділів. Такий науковий пошук триває.

У 60-х роках ХХ століття почався новий етап розвитку соціології в радянській Україні. У Львові у цей час діяло три соціологічні центри:

- 1) лабораторія конкретно-соціальних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка [3, арк. 5];
- 2) відділ конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук Львівського державного університету імені Івана Франка [4];
- 3) відділ соціологічних досліджень Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР [3, арк. 5].

Лабораторія конкретно-соціальних досліджень Львівського держуніверситету була створена на підставі Наказу Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР № 195 від 15 квітня 1964 років [5, арк. 88]. У Наказі йшлося про те, що лабораторія створена «з метою поглиблення і розширення наукових досліджень у галузі суспільних наук, об'єднання зусиль колективу для розробки комплексних наукових праць із найважливіших питань і практик комуністичного будівництва та наукового атеїзму» [5, арк. 88]. Вона була штатною (бюджетною) і перебувала в безпосередньому підпорядкуванні Ректорату Університету. У серпні 1964 року затверджено штат лабораторії у складі 4 осіб: старший науковий співробітник – 1, старших лаборантів – 2, лаборант – 1. Згідно з Наказом Ректора від 21 квітня 1964 року § 2 «створену

лабораторію конкретно-соціальних досліджень передати Інституту суспільних наук Університету. Директору Інституту суспільних наук т. Олексюку М. М. виділити для новоствореної лабораторії необхідне приміщення та обладнання, вжити заходів для укомплектування лабораторії відповідними спеціалістами. Представити до 15 травня 1964 року в Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР та в Ректорат Університету план роботи лабораторії на 1964 рік» [5, арк. 88]. Основним напрямом досліджень стала проблематика, пов'язана з діяльністю вищої школи.

У 1963–1969 роках після розформування Львівського філіалу Академії наук Інститут суспільних наук діяв як частина Львівського державного університету імені Івана Франка. Таку реорганізацію проведено за розпорядженням ЦК КПУ. Колектив інституту розцінював це як перший крок до ліквідації установи. Про це йшлося у численних скаргах, протестах, петиціях працівників. Громадська кампанія не змогла зупинити задуманої в партійних верхах реформи, однак у складі університету інститут залишився структурною одиницею з усіма своїми підрозділами [4]. У березні 1967 року в Інституті суспільних наук створено новий відділ конкретно-соціологічних досліджень. У цьому відділі працювало 7 осіб: завідувач відділу, 4 молодших наукових співробітники і 2 старших лаборанти [3, арк. 4]. Відділ конкретно-соціологічних досліджень виконував колективну тему: «Соціалістичні перетворення в західноукраїнському селі» [3, арк. 5].

У 1966 році ліквідовано відділ економіки Інституту суспільних наук і чимало його працівників перейшли до створеного в 1964 році Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. У 1960-х роках, за часів «косигінської господарської реформи», кількість працівників інституту збільшилася втричі для «забезпечення наукового супроводу реформи». Вперше в історії інституту з 1965 року його економічні дослідження були орієнтовані на експерименти, які проводились у господарській практиці, зокрема під час розроблення питань удосконалення планування і матеріального стимулювання на підприємствах різних галузей промисловості.

Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР розробив методики соціального планування на промислових підприємствах республіки. Ці методики і пов'язані з ними концепції, як і розроблення Донецького відділення Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні.

Отже, в 60-х роках ХХ століття започатковано різноматичні соціологічні дослідження. Однією з таких актуальних тем стало комплексне вивчення сіл у західних областях УРСР відділом конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук. Детальніше розглянемо саме це дослідження відділу. Мета полягала у виявленні змін у селах західних областей УРСР за роки радянської влади та досягнень у розвитку продуктивних сил, побуті, культурному і духовному житті селян. Звичайно, відкидаючи ідеологічну складову (продемонструвати лише досягнення і значні позитивні трансформації, що відбулися протягом радянського періоду порівняно з дорадянськими в західноукраїнському селі), дослідження проведене на високому теоретико-методологічному рівні.

З відібраних на початку дослідження 40 пунктів, розташованих у різних частинах Західного регіону, залишилося 6: Дорожів, Стенятин Львівської області, Журавлине

Волинської області, Колоднівка, Мирне Тернопільської області, Нижній Березів Івано-Франківської області [6]. Протягом 1968–1970 років в усіх шести селах детально обстежено кожну сім'ю. Неоціненні дані одержано від самих селян шляхом анкетного опитування, бесід, інтерв'ю, записів спогадів, включного спостереження. Масштаби опитування були великими, про що свідчить обсяг і зміст інформації. Вибірка становила приблизно 3 тис. мешканців сіл [3, арк. 9].

Важливим і відповідальним етапом дослідження було складання анкети колективом відділу конкретно-соціологічних досліджень, за допомогою якої здобули максимально повну й об'єктивну інформацію. Розроблено три блоки питань (близько 500 відкритих питань в анкеті) [3, арк.9]. У першому блоці містилася інформація про особливості колгоспної власності, економічного становища селян, принципи оплати праці. У другому – про культурні особливості сільського населення, національно-психологічні традиції в сільському середовищі, навчання й освіту сільського населення. У третьому блоці (як підсумок) йшлося про позитивні зміни в західноукраїнському селі радянського періоду порівняно з дорадянським. Якщо економічні дослідження були серйозними, ґрунтувалися на статистиці і відображали нові тенденції, то дослідження «духовного життя», навпаки, було заідеологізованим і поверховим [7].

У дослідженні використано соціологічну та статистичну інформацію. Соціологічний інструментарій складався з двох взаємопов'язаних анкет: «Анкета сім'ї» [8] та «Анкета працівника».

Під час посімейного обстеження записували такі відомості:

1. Вік, стать, сімейний стан, національність, професія, місце праці й походження членів сім'ї на 1939, 1950 і 1968–1970 років.
2. Народжуваність і смертність дітей після 1920 року.
3. Одруження, розлучення, зовнішні зв'язки (виїзди, листування, родинні зв'язки) і вибуття членів сім'ї після 1920 року.
4. Стан землі, худоби і житла, забезпеченість господарським інвентарем, предметами домашнього і культурного вжитку, книгами і періодикою в 1939 і 1968–1970 роках, а також плани сім'ї щодо придбання їх у найближчому майбутньому.
5. Зміни в харчуванні, одязі, лікуванні та стані здоров'я членів сім'ї за роки радянської влади.

Закінчувалася анкета посімейного обстеження питаннями про ставлення членів сім'ї до своєї праці, професії і побутових умов на селі, про участь у культурному та громадському житті, дотримання релігійних обрядів, плани щодо майбутнього їхніх дітей. Додатково за спеціальними анкетами вивчали інтелектуальні інтереси учнів, життєві плани і моральні цінності молоді.

Оскільки всі питання були відкритими, це дуже ускладнювало аналіз та інтерпретацію даних. Отримані дані про побут і працю селян працівники відділу опрацьовували без технічних засобів [9, с. 161; 3, арк. 9].

Перед виконанням дослідження науковці, задіяні в цьому проекті, детально опрацьовували архівні та друковані джерела, документацію безпосередньо на місцях. Статистичну інформацію збирали за допомогою 12 статистичних форм, як-от: «Довідка

про населений пункт», «Довідка сільської ради», «Довідка про колгосп», «Довідка про школу», «Довідка медичного закладу», опрацьовували газетні публікації, які містили основні показники, що характеризували умови праці і життя в досліджуваних пунктах.

Переживши війну, період відновлення народного господарства радянські громадяни почали висувати більш високі вимоги до умов праці та життя. Основні теми перших соціологічних досліджень села: соціальна структура сільського населення; міграція селян у міста; бюджети часу і стиль життя сільського населення; праця в сільському господарстві, трудові колективи колгоспів; рівень життя населення, приватні ділянки селян.

Сільська спільнота сильно відрізнялася (як і сьогодні, до речі) від міської. Тому від соціологічної групи вимагали якнайкраще пізнати цю спільноту. Учасники експедиції мали індивідуальний підхід до опитуваних, враховували їхні нахили та зацікавлення, тому й зібрали унікальну інформацію. Науковці відвідували колгоспні збори, сесії сільських рад, культурні заходи в сільських клубах, церковні богослужіння. Дослідники опитували селян протягом кількох років по декілька разів – з метою посімейного обстеження, для вивчення сільської документації, безпосереднього спостереження за культурним і громадським життям села. Повторні експедиції перевіряли результати й висновки роботи.

У відділі конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук працювали: завідувач відділу Г. Ковальчак, наукові працівники П. Максимук, Я. Жовтанецька, В. Голяк, П. Zubovich, старші лаборанти Б. Микитів, А. Буська. Найефективніша модель функціонування будь-якого наукового колективу ґрунтується на принципі «злиття досвіду і молодості». Відродження соціології у СРСР відбувалося без потрібного наукового наставництва, що вплинуло на професійність соціологічних кадрів, а також методологічний і методичний рівні культури соціологічного дослідження. У довідці про діяльність відділу зазначено, що серед працівників немає жодного соціолога за спеціальністю: «Всі вони повинні в процесі наукової роботи перекваліфікуватися в соціологів. Теоретичною підготовкою співробітники відділу займалися самотужки, використовуючи загальнодоступну соціологічну літературу, видану в останні роки» [3, арк. 4]. Звичайно, відсутність фахових соціологів ускладнювала роботу, інколи навіть була серйозною перешкодою. У радянський період всі ті, хто займався соціологією, були самоуками. У відділі конкретно-соціологічних досліджень працювало від 7 до 9 людей.

Львівський колектив науковців зібрав і опрацював чимало важливої інформації [10], оскільки чіткою була організація досліджень та продуманою методологія. Невеликий колектив, вивчаючи складний соціальний об'єкт, працював як одне ціле. Ефективність дослідження полягала в тому, що була чітка спеціалізація й одночасно інтеграція. У дослідженні використовували єдину програму збирання інформації, методи опрацювання й аналізу інформації. Кожний дослідник самостійно опитував респондентів. Він міг заглиблюватися в різні теми настільки, наскільки вважав за потрібне.

Складне і багатогранне дослідження становища сільського населення та соціально-культурних процесів на селі, проведеного під керівництвом Г. Ковальчака, було важливим та потрібним, однак об'єктивні дані соціологічного дослідження залишилися лише в анкетах. Ретельно зібрані дані працівники відділу не змогли опублікувати в

науковій літературі. Монографія «Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР» містила сфальсифіковані дані добре організованого і якісно проведеного соціологічного опитування. На жаль, були спотворені й інші опитування.

Відділ конкретно-соціологічних досліджень ліквідували у 1972 році, а працівників переведено в інші відділи, які теж проводили соціологічні дослідження [9, с. 161].

Сьогодні вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. На нашу думку, цей процес неможливий без знання історії української соціології.

Отже, по-перше, соціологія радянського періоду – це складова історії української соціології; по-друге, радянські соціологи проводили дослідження, методологія яких не втратила актуальності й сьогодні; по-третє, для радянської соціології була характерна добре продумана організація досліджень; по-четверте, доцільно провести дослідження, які б за глибиною і кількістю не поступалися тим, що організовували в УРСР; по-п'яте, цією статтею вшануємо тих дослідників, котрі працювали в чітко окреслених рамках радянської соціології і котрі сьогодні безпосередньо творять її історію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Черниш Н. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2009. – 468 с.
2. Український соціологічний журнал (Харків). – 2009. – № 1–2.
3. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Довідка про роботу відділу конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук АН УРСР в 1967–1969 рр. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 802.
4. Історія Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.inst-ukr.lviv.ua>.
5. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Р-119 (Загальні накази ректора ЛОЛДУ Т. 3 з 1.IV по 30.V.1964 р.). – Оп. 6. – Спр. 191.
6. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 293, 292, 295. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 20, 21, 22, 23.
7. З інтерв'ю Б. Микитіва, записаного 15 березня 2012 року.
8. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Соціологічна анкета посімейного обстеження західноукраїнського села. – Львів, 1968.
9. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюлетень / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – 200 с.
10. Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР. – К., 1976. – 233 с.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.2015

Прийнята до друку 20.05.2015

THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIOLOGY IN 60'S AND 70'S OF THE TWENTIETH CENTURY: THE HISTORICAL EXPERIENCE OF LVIV

T. D. Lapan

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
tetianalap@yahoo.com*

The article describes the features of the beginnings of the formation and development of national social science in the 60's and 70's of the twentieth century. It highlights activities of three sociological centers, which were at that time in Lviv. An additional focus of the analysis is studying of the western village for the period of 1939–1970 years, that was carried by the Department of specific empirical sociological research of the Institute of Social Sciences of Ivan Franko Lviv National University. Conclusions about the most important features of Ukrainian sociology at that time are made: sociology of the soviet period in Ukraine should be perceived as a part of the history of Ukrainian sociology; some methodological and empirical elaborations done by the soviet sociologists at that time are relevant to contemporary sociological discourse; the logistics of the empirical sociological studies in soviet times was very well conceived. This article is a tribute to Ukrainian sociologists that worked in soviet times under the marxist ideological pressure.

Keywords: institutionalization, mass surveys, industrial sociology, sociology of students, sociology of village.